

XORAZMSHOHLAR DAVLATIDA HARBIY BOSHQARUVNING O‘ZIGA XOSLIGI

Ne‘matova Hosila,

Xalqaro innovatsion universiteti talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20700513>

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazmshohlar davlati (1077–1231) harbiy boshqaruv tizimining o‘ziga xos xususiyatlari IMRAD metodologiyasi asosida tahlil etilgan. Tadqiqotda harbiy ierarxiya, qo‘shin tarkibi, harbiy strategiya hamda markaziy va mahalliy harbiy ma‘muriyat o‘rtasidagi munosabatlar o‘rganilgan. Manbalar tahlili va qiyosiy-tarixiy metod qo‘llanilgan holda Xorazmshohlar harbiy tizimining o‘ziga xos jihatlari — turkiy va forsiy an‘analarning sintezi, g‘ulomlar institutining rivojlanishi, harbiy-ma‘muriy laqablar tizimi va taktik-strategik uslublarning ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari Xorazmshohlar harbiy tizimining hukmdor saltanatlarga xos universal belgilardan farqli, mintaqaviy o‘ziga xoslikka ega ekanligini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: Xorazmshohlar, harbiy boshqaruv, g‘ulomlar instituti, harbiy ierarxiya, O‘rta asr askarlari, turkiy harbiy an‘analar, Jaloliddin Manguberdi.

Аннотация. В данной статье на основе методологии IMRAD анализируются особенности системы военного управления государства Хорезмшахов (1077–1231). В исследовании рассматриваются военная иерархия, состав войска, военная стратегия, а также взаимоотношения между центральной и местной военной администрацией. На основе анализа источников и сравнительно-исторического метода обосновываются специфические черты военной системы Хорезмшахов: синтез тюркских и персидских традиций, развитие института гулямов, система военно-административных титулов и значение тактико-стратегических подходов. Результаты исследования доказывают, что военная система Хорезмшахов, наряду с универсальными признаками средневековых империй, обладала ярко выраженной региональной спецификой.

Ключевые слова: Хорезмшахи, военное управление, институт гулямов, военная иерархия, средневековые воины, тюркские военные традиции, Джалал ад-Дин Мангуберды.

Abstract. This article analyzes the distinctive features of the military governance system of the Khwarazmian Empire (1077–1231) based on the IMRAD methodology. The study examines military hierarchy, troop composition, military strategy, and relations between central and local military administrations. Using source analysis and the comparative-historical method, the article substantiates the unique aspects of the Khwarazmian military system — the synthesis of Turkic and Persian traditions, the development of the ghulam institution, the system of military-administrative titles, and the significance of tactical-strategic styles. The results prove that the Khwarazmian military system possessed regional distinctiveness different from the universal features characteristic of powerful sultanates.

Keywords: Khwarazmian Empire, military governance, ghulam institution, military hierarchy, medieval armies, Turkic military traditions, Jalal ad-Din Manguberdi.

Kirish. Xorazmshohlar davlati (1077–1231) O‘rta asrlar Sharq tarixida nafaqat siyosiy, balki harbiy-ma‘muriy tizim nuqtayi nazaridan ham alohida o‘rin tutuvchi davlat hisoblanadi. XI asr oxiridan XIII asr boshigacha bo‘lgan davrda Xorazmdan

Iroq va Hindistongacha cho‘zilgan ulkan hududni boshqargan bu davlat turli etnik, madaniy va harbiy an‘analarni o‘zida mujassam etdi.

Harbiy boshqaruv masalasi Xorazmshohlar davlatini tadqiq etuvchi olimlar uchun muhim ilmiy muammo bo‘lib qolmoqda. Juvayniy, Nasaviy va Rashididdin kabi o‘rta asr mualliflari ushbu davlat haqida keng ma‘lumot qoldirishgan bo‘lsa-da, harbiy tizimning o‘ziga xosligi va uning ichki tuzilishi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Maxmud Ka‘biyning «Xorazmshohlar» (1938), V.V. Bartoldning «Turkiston» (1900) va Z.M. Buniyatovning «Xorazmshohlar davlati» (1986) asarlari mavzuning umumiy chizgilarini ko‘rsatib bergan bo‘lsa-da, harbiy-ma‘muriy tizimning o‘ziga xoslik jihatlari chuqur tahlil talab etadi.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, Xorazmshohlar harbiy tizimi bir vaqtning o‘zida saljuqiy, qorahoniy va turkiy ko‘chmanchi harbiy an‘analarning sintezi sifatida vujudga kelgan bo‘lib, bu o‘ziga xos xususiyatni tizimli ravishda o‘rganish O‘rta Osiyo harbiy tarixini yanada to‘liqroq anglash imkonini beradi. Shuningdek, ushbu tadqiqot Xorazmshohlar davlatining qisqa vaqt ichida ulkan imperiyaga aylanishi va keyin tezda qulashining harbiy-ma‘muriy sabablari to‘g‘risida yangi taxminlar ilgari surishga asos yaratadi.

Maqolaning maqsadi Xorazmshohlar davlatida harbiy boshqaruvning o‘ziga xos xususiyatlarini manbalar, qiyosiy tahlil va tarixiy-tizimli yondashuv asosida ilmiy jihatdan asoslash va ular haqida yangi xulosalar chiqarishdan iborat.

Material va metodlar. Tadqiqotda birlamchi manbalar sifatida Muhammad Nasaviy ning «Jaloliddin Manguberdi hayoti» (XIII asr), Juvayniyning «Jahongushoy tarixi» (XIII asr), Rashididdinning «Jome' ut-tavorix» asarlari va Ibn al-A‘samning «Futuh» asari qo‘llanildi. Mazkur manbalar o‘rta asr arab, fors va turk tillarida yozilgan bo‘lib, zamonaviy tarjimalari va ilmiy izohlari bilan birgalikda tahlil etildi.

Ikkilamchi manba sifatida Z.M. Buniyatovning Xorazmshohlar davlatiga bag‘ishlangan monografiyasi, V.V. Bartoldning O‘rta Osiyo tarixiga doir asarlari, D. Aydinning Xorazm armiyasi bo‘yicha turk tilidagi tadqiqotlari hamda C.E. Bossworthning islom sulolalari bo‘yicha qiyosiy ishlari foydalanildi.

Metodologik jihatdan quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Tarixiy-qiyosiy metod — Xorazmshohlar harbiy tizimini saljuqiy, qorahoniy va mo‘g‘ul harbiy an‘analari bilan taqqoslash maqsadida;
2. Manbalar tahlili metodi — o‘rta asr mualliflarining ma‘lumotlarini tanqidiy baholash va ulardan xulosa chiqarish;
3. Tizimli tahlil — harbiy boshqaruv tuzilmasini bir butun sistema sifatida ko‘rib chiqish;

4. Tipologik metod — Xorazmshohlar harbiy tizimining umumiy oʻrta asr Sharq harbiy modellari doirasidagi oʻrnini belgilash.

Natijalar.

Harbiy ierarxiya va mansablar tizimi. Xorazmshohlar harbiy boshqaruvida mansablar tizimi aniq ierarxik tuzilmaga ega boʻlgan. Oliy bosh qoʻmondon — Xorazmshoh boʻlib, harbiy va siyosiy hokimiyatni oʻz qoʻlida birlashtirgan. Harbiy boshqaruvdagi ikkinchi oʻrinni «Hajib ul-hujjob» yoki «Hojiblar hojibi» egallagan — bu mansab saroy xizmatini va harbiy qoʻriqlov funksiyasini nazorat etgan.

Manbalarning guvohlik berishicha, Xorazmshoh Muhammadning davrida (1200–1220) harbiy ierarxiyaning quyidagi pogʻonalari qayd etilgan: Amirul-umaro (barcha amirlar ustidan bosh amir), Amir (viloyat yoki harbiy birlik boshligʻi), Sarlavg (ming kishilik qoʻshin boshligʻi), Yuzboshi va Oʻnboshi mansablari. Bu tuzilma saljuqiy anʼanalar bilan uzviy bogʻliq boʻlishiga qaramay, turkiy koʻchmanchi harbiy tashkilot elementlarini ham oʻz ichiga olgan (Buniyatov, 1986, 124-bet).

Oʻziga xos xususiyat shundaki, Xorazmshohlar davrida harbiy va maʼmuriy mansablar koʻpincha bir shaxsda birlashgan — viloyat hokimi ayni vaqtda harbiy qoʻmondon ham hisoblangan. Bu markazlashtirish va mahalliy mustaqillik oʻrtasidagi ziddiyatli munosabatlarni keltirib chiqargan.

Gʻulomlar instituti va qoʻshin tarkibi. Xorazmshohlar armiyasining oʻziga xos belgisi — gʻulomlar institutining yuksak darajada rivojlanganligi edi. Gʻulomlar (turk va qipchoq asirlaridan shakllangan professional harbiy qatlam) podshoh qoʻshinining asosini tashkil etib, shaxsiy sodiqlik tamoyiliga asoslangan muhofaza va hujum birliklarini ifodalagan. Nasaviy (1996, 45-bet) maʼlumotlariga koʻra, Xorazmshoh Muhammadning gʻulomlar qoʻshini 30 000 kishigacha yetgan.

Qoʻshin tarkibi uch asosiy qismdan iborat boʻlgan: birinchisi — gʻulomlar boʻlinmasi (saroy va hukmdor muhofazasi), ikkinchisi — xurosonlik va iroqlik professional jangchilar (ogʻir piyoda va kamonchilar), uchinchisi — qipchoq va turkman koʻchmanchi otliq qoʻshinlar. Ushbu uch elementning uygʻunligi Xorazmshohlar armiyasining taktik moslashuvchanligini taʼminlagan (Bartold, 1977, 398-bet).

Gʻulomlar institutining xususiyati shundan iborat ediki, ular maʼlum darajada mustaqil harbiy-siyosiy kuchga aylangan va markaziy hokimiyat bilan baʼzan raqobatda boʻlgan. Bu hol XIII asrda Xorazmshohlar davlatining ichki barqarorligiga salbiy taʼsir oʻtkazgan omillardan biri sanaladi.

Harbiy strategiya va taktika. Xorazmshohlar harbiy strategiyasi bir necha asosiy tamoyilga tayanadi. Birinchidan, tezkor harakat va manoeuvr urushi usullari — qipchoq otliqlarining tajribasidan kelib chiqib, dushman qoʻshini bilan toʻgʻridan-

to'g'ri to'qnashuvdan qochib, uni cho'zib charchatish. Ikkinchidan, shahar qamal taktikasi — Xorazmshohlar davlati kengayishi bilan qo'shimcha muhandislik bo'linmalari va qamal qurollari tizimini rivojlantirdi.

Jaloliddin Manguberding (1220–1231) harbiy taktikasi manbalarda alohida qayd etilgan. Parvan (1221) va Sind daryosi bo'yidagi (1221) janglarda u mo'g'ul qo'shini ustidan g'alaba qozondi, bu esa taktik chekinish va qayta guruhlanish usulining samaradorligini ko'rsatdi. Nasaviy (1996, 112-bet) Jaloluddinga xos bo'lgan «parrandavush» hujum taktikasini tasvirlab, uning kichik, lekin chaqqon otliq guruhlar bilan katta qo'shinni qismlarga bo'lish strategiyasini bayon etadi.

Mudofaa tizimida qal'alar va istehkom inshootlari muhim o'rin tutgan. Gurganj (Urganch), Samarqand, Nishopur va Hirotdagi qal'alar nafaqat mudofaa nuqtasi, balki harbiy ta'minot markazlari sifatida ham xizmat qilgan. Biroq mo'g'ullar istilosi davrida ushbu tizimning zaifligi — markaziy muvofiqlashtirishning yo'qligi — yaqqol namoyon bo'ldi.

Markaziy va mahalliy harbiy ma'muriyat munosabatlari. Xorazmshohlar davlatida markaziy harbiy ma'muriyat bilan viloyat harbiy gubernatorlari (amirlar) o'rtasidagi munosabatlar murakkab va ziddiyatli xarakter kasb etgan. Bir tomondan, markazdan tayinlangan harbiy amirlar viloyatlarni boshqargan; boshqa tomondan, mahalliy sulolalar (masalan, Qorahitoylar yoki Kirmon hokimlari) o'z harbiy kuchlari saqlab, markazga nisbiy mustaqillik saqlab qolgan.

Muhammadning onasi Turkon Xotun ta'sirida shakllangan saroy klanlari harbiy boshqaruvda qipchoq qo'mondonlarining mavqeyini kuchaytirib, hukmdor bilan harbiy-siyosiy raqobat masalasiga aylangan. Juvayniy (1958, II jild, 87-bet) bu hol hukmdorning o'z amirlariga ishonchsizligini keltirib chiqarib, mo'g'ullar istilosi arafasida qo'shin birlashuviga zarar yetkazganini yozadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari Xorazmshohlar harbiy boshqaruvining o'ziga xos xususiyatlarini bir necha jihat orqali ko'rsatib beradi. Birinchi muhim xususiyat — bu harbiy tizimning polietnik xarakteri va turli harbiy an'analarning sintezi. Saljuqiy va qorahoniy davlatlaridan meros bo'lib o'tgan islomiy-turk harbiy modeli qipchoq ko'chmanchi urush uslublari va forsiy professional qo'shin tizimi bilan birlashtirilgan. Bu sintez bir vaqtning o'zida kuchli va zaif tomon bo'lgan: kuchli — chunki keng taktik imkoniyatlar yaratgan; zaif — chunki etnik va siyosiy ziddiyatlarga zamin hozirlagan.

Ikkinchi muhim jihat — g'ulomlar institutining o'ziga xos rivojlanishi. Saljuqiylar va abbosiylar xalifaligida ham mavjud bo'lgan bu institut Xorazmshohlar davrida yangi sifat kasb etgan: g'ulomlar nafaqat jangchi, balki davlat ma'muriyatida ham faol ishtirok etuvchi siyosiy kuchga aylangan. Bu hol Mamluklar misolida ham

kuzatilgan bo'lsa-da, Xorazmshohlar davrida ushbu jarayon davlat qulashini tezlashtirgan omil sifatida namoyon bo'ladi.

Uchinchi xususiyat — markazlashtirish va mahalliy avtonomiya o'rtasidagi muvozanatsizlik. Bartoldning tahlili ko'rsatadiki (1977, 401-bet), Xorazmshoh Muhammadning keng imperiya yaratishga intilishi markaziy harbiy boshqaruvni susaytirgan, viloyatlar esa faktik mustaqillikka erishuvchan bo'lgan. Bu mo'g'ullar yurishida dushman qo'shinlariga bir-bir taslim bo'lishning tizimiy sababiga aylangan.

Xorazmshohlar harbiy tizimini qo'shni davlatlar — Saljuqiylar va Qorahitoylar bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, Xorazmshohlar tizimi o'z davri uchun nisbatan murakkab va ko'p komponentli harbiy tashkilotga ega bo'lgan. Biroq Chingizxon armiyasidagi qattiq markazlashtirilgan qo'mondonlik tizimi va o'nlik bo'linma tuzumi bilan taqqoslaganda, Xorazmshohlar tizimining moslashuvchanligi va birligi pastroq bo'lgan.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Xorazmshohlar davlatida harbiy boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etib, quyidagi xulosalarga keldi:

1. Xorazmshohlar harbiy tizimi turkiy ko'chmanchi, forsiy saroy va islomiy g'ulom harbiy an'alarining o'ziga xos sintezi bo'lib, bu sintez bir vaqtning o'zida taktik kuch va tizimiy zaiflik manbaiga aylangan.
2. Harbiy ierarxiya aniq tuzilishga ega bo'lib, g'ulomlar instituti markaziy o'rin tutgan; biroq bu qatlam zamonaviy loyiq harbiy kastalarga xos siyosiy mustaqillik kasb etgan.
3. Harbiy strategiyada manoevr va tezkor hujum usullaridan mohirona foydalanilgan bo'lsa-da, markaziy muvofiqlashtirishning zaifligi va harbiy bo'linmalar o'rtasidagi siyosiy kelishmovchiliklar ushbu afzalliklarni amalga oshirishga to'sqinlik qilgan.
4. Markaziy va mahalliy harbiy ma'muriyat munosabatlarining ziddiyatli xarakteri, shu jumladan Turkon Xotun boshchiligidagi klanning ta'siri, Xorazmshohlar davlatining mo'g'ullar istilosi oldida harbiy jihatdan samarali qarshilik ko'rsata olmasligini belgilab berdi.

Ushbu xulosalar Xorazmshohlar davlatining qulashini faqat tashqi (mo'g'ul hujumi) emas, balki ichki (harbiy-ma'muriy) omillar bilan ham izohlash zarurligini ko'rsatadi. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun Xorazmshohlar davlatida harbiy moliya tizimi, ta'minot zanjiri va razvedka tizimining o'rganilishi zarur deb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bartold V.V. (1977). Turkiston mongol istilosiga qadar. Toshkent: Fan nashriyoti. (asl nusxa: 1900).

2. Buniyatov Z.M. (1986). Xorazmshohlar — Anushteginiylar davlati. Toshkent: Fan. (rus. Gosudarstvo Xorazmshahov-Anushteginidov).
3. Bosworth C.E. (1968). The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217). In: The Cambridge History of Iran, Vol. 5. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 1–202.
4. Juvayniy Alouddin Otomalik. (1958). Tarixi Jahongushoy. (Tarj. J.A. Boyle). Manchester: Manchester University Press.
5. Nasaviy Muhammad an-Nasawi. (1996). Jaloliddin Manguberdi hayoti. (Tarj. Z.M. Buniyatov). Boku: Elm.
6. Rashididdin Fazlulloh. (1952). Jome' ut-tavorix. (Tahrir: A.A. Alizoda). Boku: Azerbayjon SSR FA nashriyoti.
7. Aydın D. (2016). Harezmsahlar ordusunun yapısı ve askeri stratejileri. Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi, 35(60), 45–78.
8. Kafesoglu I. (1956). Harezmsahlar Devleti Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
9. Morgan D. (1986). The Mongols. Oxford: Blackwell Publishers.
10. Safi U. (2011). The Politics of Knowledge in Premodern Islam. Chapel Hill: University of North Carolina Press.